

מצוה י"ט - ברכת המזון

מצוה י"ט היא שציוונו לברכו אחר אכילה והוא אמרו (דברים ח', י'): "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך", ולשון התוספתא (ברכות פ"ו ה"א): "ברכת המזון מן התורה, שנאמר 'ואכלת ושבעת וברכת'", וכבר התבארו משפטי מצוה זו במקומות רבים ממסכת ברכות.

פירוש המצוה

מצוה י"ט היא שציוונו לברכו ובתרגום הרב קאפח זצ"ל כתב: "להודות לו" **אחר אכילה** ומדברי סופרים נצטוינו לברכו אף קודם אכילה שכן סברא הוא שאסור לאדם להנות מן העולם הזה בלא ברכה. **והוא אמרו "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך"** ואף שהמשך הפסוק הוא "על הארץ", מכל מקום למדו חז"ל שהמצוה היא לברך על המזון ועי' לקמן על הלימוד מן הפסוקים. **ולשון התוספתא, ברכת המזון היא מצות עשה מן התורה שנאמר "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך"**, וכבר התבארו משפטי מצוה זו במקומות רבים ממסכת ברכות דף כ', דף מ"ח ועוד.

הגדרת המצוה

בספר המצוות הגדיר הרמב"ם את המצוה "לברכו אחר אכילה" כפי שבא הדבר לידי ביטוי בפסוק "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך", שלא אמרה התורה איזו אכילה מחייבת ברכה שלאחריה. אלא שבלשון התוספתא שהביא הרמב"ם יש הגבלה: "ולשון התוספתא ברכת המזון מן התורה שנאמר 'ואכלת ושבעת וברכת', ומכאן שרק על מזון מברכים מן התורה ברכה שלאחריה. והנה בכל אחד משני מניני המצוות שבריש היד החזקה - המנין שעל סדר המצוות והמנין שעל סדר ההלכות - הגדיר הרמב"ם את המצוה בדרך אחרת. במנין שעל סדר המצוות כתב:

לברך אחר המזון שנאמר "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך".

ובמנין שעל סדר ההלכות כתב:

לברך את שמו אחר אכילה.

ואפשר להבין את השינוי על פי לשון הרמב"ם בהל' ברכות (פ"א הל' א'-ב'):

מצות עשה מן התורה לברך אחר אכילת מזון שנאמר "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך"... וכן מדברי סופרים לברך אחר כל מה שיאכל וכל מה שישתה.

הדגיש הרמב"ם שיש במצוה זו חיוב מן התורה ויש תוספת מדברי סופרים. ונראה שבמנין על סדר המצוות דרכו של הרמב"ם להביא את המצוה מן התורה בלבד, מה שאין כן במנין שעל סדר ההלכות שבמפורש מביא הרמב"ם גם את המצוות מדברי סופרים אף שאינן נכללות במנין תרי"ג המצוות (עיין בריש הלכות עירובין, מגילה וחנוכה ועוד). לכן במנין על סדר המצוות כתב "מזון", ואילו במנין על סדר ההלכות כתב סתם לשון "אכילה" הכוללת גם את החלק של דברי סופרים. עוד שינוי יש בין שני מנינים אלו, שעל סדר ההלכות כתב "לברך" ואילו על סדר ההלכות כתב "לברך את שמו". והסיבה פשוטה, שבמנין שעל סדר המצוות יש מקור בפסוק ושם כתוב "את ה' אלהיך" ועל זה סמך הרמב"ם, מה שאין כן על סדר ההלכות, שאין פסוק בצד ההגדרה, צריך היה הרמב"ם להגדיר את אופי הברכה "לברך את שמו".

הלימוד מן הפסוקים

ברכת הארץ

כתב הרמב"ם בספר המצוות: "ולשון התוספתא ברכת המזון מן התורה שנאמר 'ואכלת ושבעת וברכת'. ונראה שנוקק הרמב"ם ללשון התוספתא מפני שפשט הפסוקים אינו מורה על מצוה לברך אחר אכילה, כדרך שביארו ראשונים - רמב"ן ורבינו בחיי (דברים ח', י', לשון הרמב"ן):

ואמר "ואכלת ושבעת וברכת" כי תזכור עבודת מצרים וענוי המדבר, וכאשר תאכל ותשבע **בארץ** הטובה תברך **עליה** את השם ורבותינו **קבלו** שזו מצות עשה.

רק קבלת חז"ל מביאה אותנו לפרש את הפסוק כמצות עשה לברך אחר אכילה. וכן נראה מדברי הרמב"ם שהביא את התוספתא להוכיח שזו מצוה מן התורה שמקורה בפסוק הזה.

ועדיין יש לדון בביאור הפסוק "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך **על הארץ** הטובה אשר נתן לך". על פי הפשט שביאר רמב"ן פירוש "**על הארץ**" הוא שהברכה אמנם תבוא בהיותנו בארץ אחר הגלות והענוי, ועליה אנו מברכים את ה'. אמנם לפי קבלת חז"ל ביאר רמב"ן (שם):

וטעם "על הארץ הטובה", כמו ועל הארץ הטובה, יצוה שתברכהו בכל עת שתשבע, על השובע ועל הארץ שנתן לך שינחילנה לך לעולמים ותשבע מטובה, והנה חיוב המצוה הזאת בכל מקום.

לכאורה פירושו: שהשביעה מחייבת את האדם לברך על השובע ועל הארץ אשר היא נחלת עולמים לנו בכל מקום שנהיה. דברים אלו מתאימים לדברי חז"ל שלמדו מן הפסוקים שלש ברכות שאנו מצווים לברך אחר אכילת מזון: ברכת הזן, ברכת הארץ וברכת ירושלים (ברכות מ"ח ע"ב), ולפי זה יש לומר שלרמב"ן ברכת הארץ דאורייתא היא.

אבל הכסף משנה כתב (הל' ברכות פ"ב הל' א', ב'):

וכתב הרמב"ן ז"ל בהשגות שאין מטבע לברכת המזון מן התורה אבל נצטוינו מן התורה לברך אחר אכילתנו כל אחד כפי דעתו כענין ברכת מנימין רעיא: "בריך רחמנא מאריה דהאי פיתא", ובאו הנביאים ותקנו לנו נוסח מתוקן הלשון וצח המליצה, ושינינו בו אנחנו עוד בגלות: "ומלכות בית דוד משיחך במהרה תחזירנה למקומה ותבנה ירושלים" כי הענין תיקון שלמה ובית דינו, והלשון כפי הזמנים יאמר, וכיוצא בזה כתבו הרא"ש והרשב"א ז"ל בפרק שלשה שאכלו...

וכתבו התוספות (על ברכת המזון של פועלים שכוללים ברכת ירושלים בברכת הארץ) אף על גב דמדאורייתא הם, יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה הואיל וטרודים במלאכת בעל הבית. ואין צורך לזה שאין **מנין הברכות** שאחר המזון מן התורה **כנראה מדברי הרמב"ן ז"ל שכתבתי בסמוך**, גם רבינו (הרמב"ם) כתב בספר המצוות שלו "והמצוה הי"ט שציוונו לברכו אחר האכילה" ולא הזכיר מנין הברכות, ולדעתם ז"ל הנך קראי דמייתי בגמרא ללמד על כל ברכה וברכה, אסמכתא בעלמא נינהו.

הרי שהכס"מ כתב במפורש לדעת הרמב"ן שאין מניין הברכות מן התורה, והלימוד מן הפסוקים על ברכת הארץ וירושלים אינו אלא אסמכתא. ויש לומר שגם מן התורה לפי הרמב"ן צריך להזכיר את הארץ בברכה, אלא שאין צריך ברכה נפרדת לכל דבר, וחכמים הם שקבעו ברכה לכל דבר.

אבל בלשון הרמב"ם אי אפשר לומר כן, שהרי לא הזכיר כלל בהגדרת המצוה את הברכה על הארץ וכפי שכתב הכס"מ, ואם היתה הזכרת הארץ מן המצוה, היה מזכיר גם את המשך הפסוק: "על הארץ הטובה", ומלשונו משמע שאין המשך הפסוק שייך למצוה כלל, ואין ברכת הארץ מן התורה. ונראה שלדעת הרמב"ם יש לפרש כתרגום יונתן בן עוזיאל:

ותהוון זהירין בזמן דאתון אכלין ושבעין, הוון מודין ומברכין קדם ה' אלהכון על כל פירי ארעא משבחא דיהב לכוון.

לפי דבריו "על הארץ" פירושו על פירות הארץ, דהיינו לברך אחר האכילה על השפע שנתן לנו הקב"ה. על כן נראה שאף שהכס"מ כלל את הרמב"ן והרמב"ם בשיטה אחת, אינם שוים ממש, שלדעת הרמב"ם אין ברכת הארץ מן התורה ולא נזכרה בפסוק כלל, ולפי הרמב"ן יש לברך על הארץ אלא שאין צריך לברך מן התורה במטבע קבוע ובברכה בפני עצמה. ושיטה שלישית יש והיא שיטת התוספות שברכת הארץ וברכת ירושלים כברכות בפני עצמן הן דאורייתא (ועי' בדברי הרי"פ פרלא מצות עשה ל'). אלא שגם לפי הרמב"ם יש לומר שכיון שעצם המצוה לברך היא דאורייתא, הרי כל מה שמברך כלול במצוה זו, וחכמים קבעו מה צריך לברך ובדומה למה שכתב המבי"ט בקרית ספר על פרשיות קריאת שמע שכולן בכלל קריאת שמע ומקיים בכולן מצות התורה לקרוא בשכבך ובקומך (עי' לעיל במצות קריאת שמע).

מהי אכילת מזון

כבר כתבנו, לשיטת הרמב"ם, שמן התורה מצות עשה לברך אחר אכילת מזון. בודאי לא כל אכילה בכלל מזון היא, שכן כתב הרמב"ם (פ"א הל' א'-ב'): "מצות עשה מן התורה לברך אחר אכילת מזון... וכן מדברי סופרים לברך אחר כל מה שיאכל וכל מה שישתה והוא שישתה רביעית והוא שיאכל כזית".

וכבר הקשה הכס"מ מה בין "מזון" לבין "כל מה שיאכל", והלא כל דבר אכילה נקרא מזון בלשון חכמים, כמו ששנינו בריש פרק "בכל מערבין" (עירובין כ"ו ע"ב). ובתחילה תירץ שלענין ברכת המזון שבעת המינים המוזכרים באותה פרשה הם הנקראים מזון, וזו דעת הבה"ג, ומינים אלו מזינים יותר מכל מין אחר. אלא שהוקשה לו:

דאם כן הוי ליה לרבינו לומר (במקור שהביא למצוה מן הפסוקים) שנאמר "ארץ חטה ושעורה וכו' ואכלת ושבעת וברכת", ולכן נראה לי דרבינו דייק לישנא דתוספתא דקתני ברכת **מזון** מן התורה שנאמר

"ואכלת ושבעת" ומשמע ליה דעל חמשת מיני דגן דוקא קאמר מדנקט "ושבעת" ואין לך דבר שמשיע אלא חמשת מיני דגן.

ויש להקשות על דבריו, שכן כתב הרמב"ם במפורש בהלכה: "ואינו חייב מן התורה אלא אם כן שבע שנאמר 'ואכלת ושבעת וברכת'", ואם כן "ושבעת" לא בא ללמד על סוג האוכל אלא על שיעור שביעה ומעשים בכל יום ששאר מאכלים גם משביעים.

ונראה שאמנם דקדק הרמב"ם מלשון התוספתא שנקטה "ברכת המזון", ומזון הוא חמשת מיני דגן שתקנו להם חכמים ברכת מזונות, וכשם שהמקור לברכת המזון מן הפסוק, הוא רק על פי מה שקבלו רבותינו, כך גם על מה מברכים הוא על פי קבלתם.

ואפשר שלמדו כן מסמיכות הפסוקים כפי שכתבו ראשונים, שכן למעלה כתוב: "ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם" וסמיק ליה "ואכלת ושבעת וברכת", אם כן רק בדברים הקרויים לחם, חייבה תורה לברך ברכת המזון (כן כתב הסמ"ג מצוה כ"ז והאריך בלימוד הדבר מן הפסוקים, וכן כתב ה"יראים" סי' רנ"ג).

חיוב נשים בברכת המזון

דרכו של הרמב"ם בספר המצוות שבכל מצוה שהנשים פטורות ממנה, הוא מציין זאת. במצות ברכת המזון לא כתב הרמב"ם מאומה, אבל ביד החזקה כתב הרמב"ם שהדבר ספק אם נשים חייבות (פ"ה ה"א):

נשים ועבדים חייבין בברכת המזון. וספק יש בדבר אם הן חייבין מן התורה לפי שאין קבוע לה זמן, או אינם חייבין מן התורה, לפיכך אין מוציאין את הגדולים ידי חובתן.

ומקורו בגמרא ברכות (כ' ע"ב):

אמר ליה רבינא לרבא נשים בברכת המזון דאורייתא או דרבנן, למאי נפקא מינה לאפוקי רבים ידי חובתן.

והבעיא לא נפשטה.

הרי"ף לא הביא את כל הסוגיא, והרמב"ן (במלחמות, י"ב ע"א מדפי הרי"ף) כתב, שפשוט לו שנשים חייבות כלשון המשנה "וחייבין (נשים ועבדים) בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון". והרמב"ם נטה מדרך הרי"ף ויש לעיין מה ראה על ככה (ולעיל הבאנו לשון הרמב"ם בתשובה שבכל מקום שנטה מדרך הרי"ף יש לעיין בסוגיא).

הראשונים נתקשו מדוע הסתפק רבינא אם נשים בברכת המזון מן התורה או מדרבנן, לכאורה פשוט שחייבות מן התורה שכן זו מצות עשה שלא הזמן גרמה. רש"י כתב בד"ה "או דרבנן - דכתיב 'על הארץ הטובה אשר נתן לך' והארץ לא נתנה לנקבות להתחלק". והתוספות הקשו על פירושו וכתבו (ד"ה "נשים"): "דטעמא

משום דכתיב על בריתך שחתמת בבשרנו ועל תורתך שלמדתנו ונשים ליתנהו לא בברית ולא בתורה". ושיטה שלישית מצאנו בראב"ן על מס' ברכות (סי' קנ"ד): "ונראה לי דהאי קרא ד'בין הערביים תאכלו בשר ובבקר תשבכו לחם' קמבעיא ליה, אי הוה זמן גרמה או לאו".

ואין הרמב"ם יכול לקבל אף לא אחד מג' פירושים אלו. מה שפירש רש"י לא יכול הרמב"ם לקבל שכן לשיטתו, על פי מה שביארנו לעיל, אין המשך הפסוק "על הארץ הטובה" חלק מן המצוה וכמו שביאר הכס"מ לשיטתו, ועל כן אי אפשר לפטור נשים משום שלא נוחלות את הארץ. ואף ברית ותורה אינן חלק מהגדרת המצוה מן התורה ולכן אי אפשר לפטור נשים משום שאינן בברית ותורה. ודברי ראב"ן, אינם עולים בקנה עם הרמב"ם שכתב במפורש שחייבים, "לפי שאין קבוע לה זמן", ועל הספק שמא אינן חייבים לא כתב את ההיפך, אלא סתם ולא פירש מדוע לפטורן.

ונראה לפרש שיטת הרמב"ם בהקדים לשון המשנה (ברכות כ' ע"א):

נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון.

ופירש רש"י על המשנה:

וחייבין בתפילה - דתפילה רחמי היא ומדרבנן היא ותקנוה אף לנשים ולחינוך קטנים. **ובמזוזה ובברכת המזון** - מזוזה מצות עשה שלא הזמן גרמא, ובגמרא פריך פשיטא. **ברכת המזון** - בגמרא בעי לה דאורייתא או דרבנן.

ונראה שד"ה **ברכת המזון**, הוא המשך הפירוש ולא ציטוט מן המשנה, שכן ברכת המזון נזכר כבר בדיבור הקודם. ורש"י הבין שחכמים הזכירו במשנה מצוות שחיוב נשים בהן מדרבנן ומצוות שחיוב נשים בהן מדאורייתא. תפילה היא מדרבנן (אף לאנשים) ותקנוה לנשים משום דרחמי ניהו, ומזוזה מן התורה. בברכת המזון יש מקום להסתפק אם היא מן התורה כמזוזה או מדרבנן כתפילה, כיון שהיא מופיעה במשנה יחד עם מצוות אלו. כך נראה שביאר רש"י את ספקו של רבינא, שנובע מפשט המשנה (שכן רש"י מזכיר בעיה זו כבר בפירוש המשנה).

וברור שלרש"י לא היה בגירסת הגמרא: "ובברכת המזון - פשיטא, מהו דתימא הואיל וכתיב 'בתת ה' לכם בערב בשר לאכול ולחם בבוקר לשבוע', כמצות עשה שהזמן גרמא דמי, קא משמע לן" (וכבר רואים מתוספות שלא היתה גירסא זו לפניהם), שאם לא כן, היה רש"י במשנה מפרש על ברכת המזון - "בגמרא פריך פשיטא", כמו שפירש על מזוזה, ומזה שעל ברכת המזון כתב: "בגמרא בעי לה דאורייתא או דרבנן", משמע שרק דברי רבינא נאמרו בגמרא על לשון המשנה בברכת המזון.

ויש להוסיף ולומר לפי זה שספרים שגרסו בלשון הגמרא: "בברכת המזון פשיטא", למדו שיש מחלוקת בין סתמא זו דגמרא לבין דברי רבינא שהסתפק בחיוב נשים בברכת המזון מן התורה. ועל פי דברינו בשיטת הרמב"ם לקמן תתבאר מחלוקתם ותתורץ קושית גליון הש"ס על הסתירה שבדברי הגמרא. הרמב"ם לא יכול לפרש כרש"י את בעיית רבינא שכן לשיטתו נשים חייבות הן בתפילה והן במזוזה מן התורה.

בפירושו למשנה בברכות (פ"ג מ"ג) כתב הרמב"ם:

ונדבר במקומו במסכת קידושין על מצוות שאין נשים חייבות בהן ומהו הטעם לכך.

ונראה שרצה לרמוז שאין טעם אחד לכל המצוות שנשים פטורות בהן, ועל כן יש מקום להסתפק בחלק מן המצוות אם נשים חייבות בהן מן התורה או לא, וכוונתו בדבריו בפירוש המשנה, למה שכתב על המשנה (קידושין פ"א מ"ז): "כל מצות עשה שהזמן גרמה האנשים חייבין והנשים פטורות", וזה לשונו:

וכבר ידעת שכלל הוא אצלנו "אין למדים מן הכללות" ואמרו "כל", רוצה לומר על הרוב, אבל מצוות עשה שהנשים חייבות ומה שאינן חייבות בכל הקפן אין להן כלל אלא נמסרים על פה והם דברים מקובלים.

ורמו לדברים אלו בפירושו למשנה בברכות ללמדך שאף במצוות הנזכרות במשנה זו יש לומר "אין למדין מן הכללות", וזה יכול להיות רק בברכת המזון על פי ספקו של רבינא, שאף שזו מצות עשה שלא הזמן גרמה, מכל מקום הסתפקו אם חיוב נשים בה מדאורייתא או מדרבנן.

ויש להוסיף ולהטעים, שספקו של רבינא מקורו במנהג, שאין נשים מוציאות אנשים ידי חובתם בברכת המזון, ועל זה הסתפק, אם הוא משום שאין חיובן מן התורה או משום טעם אחר. ולפי זה אפשר להבין מדוע כבר בלשון הבעיה הזכיר רבינא "למאי נפקא מינה לאפוקי רביס ידי חובתן", אף שלכאורה יש נפקא מינה פשוטה יותר, בספק אם ברכה ברכת המזון, שזו הנפקא מינה בכל המצוות בין דאורייתא לדרבנן.

ולפי זה יש לומר שלספרים שגרסו "ובברכת המזון - פשיטא" נחלקו הסוגיות אם האי כללא ד"אין למדין מן הכללות", פירושו שיש לדון על כל מצוה לגופא, כפשט לשון הרמב"ם בפירושו לקידושין, וכדעת רבינא, או שרק במקום שיש לימוד מיוחד נגד הכלל אפשר לצאת מן הכלל, ובלא זה ממשיך הכלל לקבוע.

טעמי המצוה

רבים נתקשו מה פירוש לברך את ה', הרי בנוהג שבעולם מברכים מי שזקוק לברכה וחלילה מלחשוב כך על ברכה שמברכים לה' (עי' ספר החינוך מצוה ת"ל, וטעמי המצוות לרדב"ז מצוה פ"ה).

ואננם בתרגום הרב קאפח זצ"ל תרגם "שנצטוינו להודות לו", ולפי זה אין פירושה של ברכה כפשוטה, אלא תודה.

והמשך חכמה ביאר על פי טעם זה את הגמרא בברכות (מ"ח ע"ב): "אין לי אלא לאחרי (שחייב לברך), לפניו מנין, אמרת קל וחומר כשהוא שבע מברך כשהוא רעב לא כל שכן?", וכתב ה"משך חכמה":

וטעמא נראה דאם נעיין על התשלום על גמול הטוב שגמל לו הקב"ה אז הוא קל וחומר מעליא... שזה תודה וברכה עבור גמולו הטוב שגמל אליו השי"ת.

ופירושו, שהתודה באה מתוך **הרגשת** גמול הטוב שגמל לו הקב"ה, **וההרגשה** קיימת כשהוא רעב והאוכל מוגש לפניו, יותר מאשר כשהוא כבר שבע. וברוך זו ביאר גם הכוזרי (מאמר ג', י"ד-י"ז).

ויש להוסיף ולבאר על פי זה את דברי הגמרא (ברכות כ' ע"א):

דרש רב עזירא זמנין אמר לה משמיה דר' אמי וזמנין אמר לה משמיה דר' אסי, אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבונו של עולם כתוב בתורתך "אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד", והלא אתה נושא פנים לישראל דכתיב "ישא ה' פניו אליך", אמר להם וכי לא אשא פנים לישראל שכתבתי להם בתורה "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך" והם מדקדקים על עצמם עד כזית ועד כביצה.

וכבר הקשו אחרונים על גמרא זו (עיין שו"ת חתם סופר או"ח תש' מ"ט). ונראה, שהתורה חייבה לברך את הקב"ה רק אחר אכילת שובע (וכן כתב הרמב"ם ברכות פ"א ה"א וכתבו שם המפרשים כי בגמרא זו מקורו) שכן רק אז יש חובה לאדם להודות על הטוב שניתן לו, אבל ישראל כבר באוכלם כזית רואים צורך להודות אפילו כשעדיין אינם שבעים, שהרי כבר קיבלו מעולמו של הקב"ה. ומדה כנגד מדה הקב"ה נושא פנים אליהם גם כשאינם ראויים.

ויש לעיין מדוע באמת חייבה תורה לברך רק על שביעה, והלא גם קודם לכן מקבל האדם תועלת ומדוע שלא יודה עליה?

על כך בא טעם נוסף, היוצא מפשוטי הפסוקים (דברים ח', י"ז-י"ד):

ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך. השמר לך פן תשכח את ה' אלהיך לבלתי שמור מצוותיו ומשפטיו וחוקותיו אשר אנכי מצוך היום. פן תאכל **ושבעת** ובתים טובים תבנה וישבת. ובקרך וצאנך יריבין וכסף וזהב ירבה לך וכל אשר לך ירבה.

ורם לבכך **ושכחת** את ה' אלהיך המוציאך מארץ מצרים מבית עבדים. ואמנם דרשו חז"ל בפסיקתא זוטרתא פרשת עקב (מובא בפירושו הרי"פ פרלא מצוה ג', ד', דף ע"ו ע"ב):

"השמר לך פן תשכח את ה' אלהיך" - זה הפורק עול מלכות שמים, אוכל בלא תפילה בלא ברכה.

הרי שדרשו חז"ל סמיכות הפסוקים, שהאוכל בלא ברכה כפורק עול מלכות שמים מעליו. ויש להרחיב על פי זה את טעם מצות ברכת המזון, שאכילתו ושביעתו של אדם יכולה להשכיח ממנו את ה' אלוֹקיו, ועל כן נצטוו לברך אחר אכילתו כשהוא שבע, ללמדו מי הוא הנותן לו לחם לשבוע, אלא שלפי טעם זה, כתב המשך חכמה, יש פירכא לקל וחומר, שכן דווקא כשהוא שבע מברך ולא כשהוא רעב. ואמנם כבר כתבו התוספות בברכות (דף ל"ה ע"א ד"ה "לפניו לא כל שכן") שאין זה קל וחומר, שהרי למדנו שברכה שלפני האוכל מדרבנן היא וכן כתב הרמב"ם (ברכות פ"א ה"א). ולפי התוספות יש לומר שטעם זה הוא שמפריך את הקל וחומר. וטעם זה - להזכיר את הקב"ה - הוא שעמד לפני הרמב"ם בהכלילו מצוה זו בספר אהבה וכפי שכתב בהקדמתו למנין שעל סדר ההלכות:

ספר שני אכלול בו כל המצוות שהם תדירות שנצטוינו בהם כדי לאהוב המקום ולזכרו תמיד, כגון קריאת שמע ותפילה ותפילין וברכות.

והנה בדפוסים שלפנינו כתבו במקום "וברכות" - "וברכת כהנים", וגירסא תמוהה היא שכן אין ברכת כהנים מזכירה תמיד ולא זה טעמה. ועוד, מדוע לא הזכירה בסמוך לתפילה כשם שכתב בהלכות, ואמנם בספרים מדוקדקים הגירסא מתוקנת וכמו שהבאנו (ע' בספר היד החזקה שהוציא מחדש הרב קאפח זצ"ל). וטעמים נוספים במצוה זו עיין ספר החינוך (ת"ל) שהאריך מאד בטעם המצוה, וכמוהו כתב גם רבינו בחיי על התורה (דברים ח', י') בטעם שכתב על דרך הפשט. והוסיף רבינו בחיי טעם על דרך הסוד וטעם נוסף על דרך הסוד כתב מרן הרב זצ"ל בסידור עולת ראייה (חלק א' עמוד שע"א).

ברכת המצוות, השבח וההודיה

כתב הרמב"ם (הל' ברכות פ"א הל' ג'-ד'): :

וכשם שמברכין על ההנייה כך מברכין על כל מצוה ומצוה ואחר כך יעשה אותה. וברכות רבות תקנו חכמים דרך שבח והודיה ודרך בקשה כדי לזכור את הבורא תמיד, אף על פי שלא נהנה ולא עשה מצוה. נמצאו כל הברכות כולן שלשה מינים, ברכות הנייה, וברכות מצוות, וברכות הודאה שהן דרך שבח והודיה ובקשה כדי לזכור את הבורא תמיד וליראה ממנו.

מצוה יחידה שיש בתורה, לדעת הרמב"ם, לברך את הקב"ה, היא מצות ברכת המזון, והיא שורש ומקור לכל הברכות שתקנו חכמים אחריה. פעמים שמן הענפים אנו יכולים ללמוד על טיבו של השורש, וכן בנושא דידן מן הענפים שמטרתם "לזכור את הבורא תמיד וליראה ממנו", אנו למדים על טעמו של השורש שאף מטרת ברכת המזון לזכור את הבורא בעת השובע (כפי שהזכרנו לעיל).

ונראה שהרמב"ם רמז לכך בהלכה שהזכרנו, במה שכתב: **"וכשם** שמברכין על ההגיה כך מברכין על כל מצוה ומצוה", ללמדך שאותו יסוד שעמד להם לחכמים לתקן ברכות הנהנין הוא שעמד להם לתקן ברכות המצוות.

והנה אמרו חכמים (ברכות ל"ה ע"א): "כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה מעל", ואף הרמב"ם הביא מאמר זה (ברכות פ"א ה"ב). ויש לדקדק שלא אמרו חכמים **"כאילו מעל"**, אלא **"מעל"** שזו מעילה ממש. וקשה שהרי לא בקדשי שמים מדובר?

ונראה שאפשר להבין קביעה זו על פי הדימוי שדימה הרמב"ם ברכות הנהנין לברכות המצוות. שכן גם במצוות מצאנו שיש דין מעילה למקיים אותן להנאתו. וכך כתב הרמב"ם בסוף ספר עבודה (הל' מעילה פ"ח ה"ח):

ראוי לאדם להתבונן במשפטי התורה הקדושה ולידע סוף ענינם כפי כחו, ודבר שלא ימצא לו טעם ולא ידע לו עילה, אל יהי קל בעיניו ולא יהרוס לעלות אל ה' פן יפרוץ בו, ולא תהא מחשבתו בו כמחשבתו בשאר דברי החול. בא וראה כמה החמירה תורה במעילה, ומה אם עצים ואבנים ועפר ואפר, כיון שנקרא שם אדון העולם עליהם בדברים בלבד, נתקדשו, וכל הנוהג בהן מנהג חול מעל בה ואפילו היה שוגג צריך כפרה, קל וחומר למצוה שחקק לנו הקב"ה שלא יבעט האדם בהן מפני שלא ידע טעמן ולא יחפה דברים אשר לא כן על השם ולא יחשוב בהן מחשבתו כדברי החול (עיינן שם עוד בדבריו).

ודברי הרמב"ם קשים להבנה, מה ענין מעילה אצל טעמי המצוות, ומדוע אם מצוה מסוימת קלה בעיניו נקרא מועל?

וביאר הרב חרל"פ (הקדמתו לבית זבול ח"ב, פתח הבית ג'), שענין מעילה הוא שלוקח דבר שנועד לשימוש של קודש והוא משתמש בו לצורך חול, וקל וחומר למצוות שמגמתן הוא הקודש ואם אדם משתמש בהם רק לפי מה שמוצא טעם להנאתו, הרי זה מהפך מגמתן מקודש לחול, וזהו מעילה.

ודברי הרמב"ם עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר, ואף מה שכתב שהנהנה בלא ברכה מעל, פירושו שלוקח דבר שמגמתו הוא קודש - "לה' הארץ ומלואה" - ומשתמש בזה להנאתו הפרטית. הברכה היא, אפוא, מעלה את הדבר שנהנין בו אל הקודש וכשם שהדבר בברכות הנהנין כך הוא בברכות המצוות, שהברכה "אשר קדשנו במצוותיו" מביאה את האדם להתעלות אל הקודש ולא חלילה להוריד את המצוה לעולם החולין שלו.

ונראה על פי פשט דברי הרמב"ם, שהבריאה כולה נועדה להתעלות אל הקודש
דרך האדם המשתמש בה, והברכה היא שפועלת לקדש את האכילה, ועל כן האוכל
בלא ברכה מועל.

סדרון של מצוות

כתב הרמב"ם בתשובה (מהד' מקיצי נרדמים ח"ב, תמ"ז):

...ועל סדר המנין שהשמטת קרקע קל"ד והשמטת כספים קמ"א, כך הוא, לפי שהתחלתי במצוות שהן תלויות בקרקע כגון מעשרות ובכורים וחלה, מניתי על סדרן השמטת קרקע, ומניתי השמטת כספים עם המצוות שהן בנתינת מטלטלין, ממונו של אדם.

מכאן שיש סדר למנין המצוות.

ואמנם בחלק מן המצוות למדנו על מהותן, על פי דעת הרמב"ם, לפי מקום שקבע להם בין המצוות.

י"ט מצוות ראשונות בהן עסקנו, ננסה גם לעמוד על סדרן.

פשוט ומוכן מדוע פתח הרמב"ם ב"אנכי ה' אלוקיך", הן כך גם פתח הקב"ה במעמד הר סיני וגם הדעת נותנת שהאמונה היא השורש.

אף מובן טעמו של דבר מדוע יחוד ה' - מצוה שניה, שכן זה היסוד השני שממנו נולדו ענפי המצוות ועבודת ה' בכללה.

אף אהבה ויראה מיסודי התורה הן וכפי שקבע אותן הרמב"ם בהלכותיו בהלכות יסודי התורה, אחר האמונה והיחוד. אהבה ויראה הן יסוד לכל עבודת ה' וכבר מצאנו אותן באבי האומה - אברהם אבינו - דבר המלמדנו שהן יסודות התורה (עוד קודם שהיתה התורה בעצמה).

המצוות הבאות בנויות על הפסוק המתווה דרך העבודה והדבקות בה' "את ה' אלוהיך תירא אותו תעבוד ובו תדבק ובשמו תשבע" (דברים י', כ').

ואלו הן:

ה'. מצות עבודת ה' בתפילה.

ו'. דבקות בתלמידי חכמים.

ז'. מצות השבועה.

ולא דבר ריק הוא שהשבועה מצוה שביעית (עי' במש"כ בגוף המצוה בזה).

המצוות הבאות הן אותן המצוות, המבטאות אהבת ה' וגילוי שמו בעולם ובחיים.

ח'. והלכת בדרכיו - מצוה הבנויה על תארו יתברך והמחייבת אותנו לבנות חיינו בהתאם להם.

ט'. קידוש ה' על אהבתו, שנצטוה האדם לקדש שמו יתברך ולהיות נכון למסור נפשו על אהבתו (כלשון הרמב"ם בספר המצוות).

י'. קריאת שמע שענינה גילוי יחוד ה' ואהבתו בחיי כל אדם מישראל.

לאחר מכן באות המצוות הנמצאות בפרשת קריאת שמע, אלא שבאו בסדר מיוחד מפנימיותו של אדם אל החוץ כמבואר במצוות תפילין בפרק 'קשר של תפילין'.

יא'. תלמוד תורה.

י"ב. תפילין של ראש.

י"ג. תפילין של יד.

י"ד. ציצית.

ט"ו. מזוזה.

ובהקשר למצוות קריאת שמע ותלמוד תורה באות המצוות הקשורות לענין זה
ואלו הן:

ט"ז. מצות הקהל.

י"ז. מצות כתיבת ספר תורה של מלך.

י"ח. מצות כתיבת ספר תורה של כל איש מישראל.

ובסיום חלק ראשון של המצוות, העוסק במצוות הקשורות אותנו תדיר אל
הבורא יתברך, באה המצוה לברך את הקב"ה על המזון. מצוה זו היא שורש לכל
הברכות שתקנו חכמים, וסיום במצוה זו יש בו משום ברכה להקב"ה על הסיוע שנתן
לנו על ידי מצוותיו, על מנת שנזכור תפקידנו ויעודנו בעולם. בריך רחמנא דסייען.